

HUMORSTÍLUSOK ÉS -STRATÉGIÁK

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ ???.

HUMORSTÍLUSOK ÉS -STRATÉGIÁK

Szerkesztők
NEMESI ATTILA LÁSZLÓ – T. LITOVKINA ANNA –
BARTA ZSUZSANNA – BARTA PÉTER

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2018

SEGÉDKÖNYVEK
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ ???.

Sorozatszerkesztő
KISS GÁBOR

Lektorok
BODA-ÚJLAKY JUDIT
HIDASI JUDIT
SCHIRM ANITA

ISSN 1419-6603
ISBN 978-963-409-169-1

© A szerzők, 2018
© TINTA Könyvkiadó, 2018

A kiadvány a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatásával készült.
(Központi Alapok Program, KAP17-61022-1.9-BTK)

A kiadásért felelős
a TINTA Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: ???
Műszaki szerkesztő: Heiszer Erika
Borítóterv: Temesi Viola????

Nyomdai kivitelezés: Vareg Hungary Kft.???
Felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető igazgató????

A MEGSZÓLÍTÁS MINT HUMORFORRÁS¹

1. Bevezetés

A megszólítás, azaz a közlés címzettjének bármilyen nyelvi elemmel való jelölése (nominális és pronominalis formákkal, inflexiós morfémákkal) olyan eszköz, amely más nyelvi lehetőségeknél közvetlenebbül jelzi az érintkező felek viszonyát, maga is hozzájárulva a társas valóság megalkotásához. A beszédpartner megjelölésének 2. vagy 3. személyű formája, azaz a tegezés és a magázás/nemtegezés kettőssége a közlésfolyamatban folyamatosan és szinte elengedhetetlenül jelzi a társas viszonyok minőségét.

A közvetlen megszólításoknak, azaz a vokatívuszi elemeknek több összefonódó funkciójuk van: egyrészt odafordulásra készítetnek, figyelemkezdeményező szerepűek, másrészt egyértelműen kijelölik, azonosítják a címzettet, harmadrészt hozzájárulnak a társas kapcsolatok fenntartásához és megerősítéséhez is (Leech 1999). A megszólítások társas deixisként értelmezhetők, amelyek használata révén a társas viszonyok alakíthatók, formálhatók, érzékenyen szabályozhatók (Levinson 1983: 68–73; Tátrai 2011: 131–135).

A humor lehetséges szerepeinek vizsgálata a társas mozzanatok erőteljes hatására mutatott rá, igazolva, hogy a társas viszonyok szerveződésében, a kapcsolatok létrehozásában és fenntartásában, a csoportok identitásának alakításában meghatározó funkciói vannak (Tisljár 2011). A megszólítás mint a társas viszonylatok nyelvi alakításának közvetlen lehetősége képes a humor forrásává válni, sajátos módon venni részt humoros megnyilatkozások megalkotásában (Norrick–Bubel 2009).

Tanulmányomban a megszólítás és a humor összetett viszonyrendszerének két kérdéskörét vizsgálom. Egyrészt választ keresek arra, hogy milyen tényezők járulhatnak hozzá ahhoz, hogy egy-egy, a beszédpartnerre utaló nyelvi forma, megszólítás humorosként legyen értelmezhető. Ebben a tekintetben igyekszem azt is mérlegelni, hogy a megszólítások humoros jellegének értelmezésében mennyiben alkalmazható Attardo (1994, 2001) megközelítése. Másrészt egy humoros diskurzusműfajra, a viccre szűkítve igyekszem rámutatni arra, milyen szerepe van a megszólításoknak ebben a szövegtípusban, milyen mozzanatok okozzák a megszólítások feltűnő gyakoriságát ezekben a szövegekben, illetve hogy a viccek a megszólítások mely tipikus funkcióira reflektálnak.

2. A kutatás adatai

A tanulmányban különböző módszerekkel gyűjtött adatokra támaszkodom. Építék egyrészt korábbi empirikus, a magyar megszólítási szokásrendet átfogóan vizsgáló kérdőíves és interjúk kutatásom adataira (Domonkosi 2002), az orvos-beteg kommunikációval kap-

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

csolatos felmérések eredményeire (Domonkosi–Kuna 2015), a megszólítások perspektivikusságát és ezen belül játékos, humoros jellegét is tárgyaló interjúk tapasztalataira (Domonkosi 2016), illetve nem szisztematikus véleménygyűjtésből, közösségi oldalakról, internetes fórumokról származó vélekedésekre is. Ez az anyag a vicces, humoros jelleghez kapcsolódó metapragmatikai reflexiókat is tartalmaz. A megszólítások viccekben betöltött szerepének vizsgálatához pedig egy nagyobb viccgyűjteményt is felhasználtam: a Kun Ákos által összegyűjtött és két kötetben közzétett, kb. 11 000 viccből álló kiadvány (*Viccek, humoreszkek, anekdoták I–II.*) nagyon széles körű anyagot ölel fel, ugyanis 270 nyomtatott formában megjelent és 30 internetes viccgyűjtemény anyagát egyesíti.

3. A tegezés és nemtegezés kettőssége mint humorforrás

A nyelvi kapcsolattartás szokásrendjében napjainkban egy-egy viszonylaton belül nem szokásos a tegező és nemtegező formák érzelm kifejező váltogatása (Domonkosi 2002), azaz a kapcsolat bizalmasságától, a felek hierarchikus viszonyaitól, a szolidaritás jelölésének szándékától függően a felek vagy tegeződnek, vagy pedig magázódnak. Az újonnan alakuló kapcsolatok esetében a tegező vagy a nemtegező forma megválasztása bizonytalanságot okozhat, a megszólítást elkerülő stratégiák kidolgozásával járhat együtt. A tegezés és nemtegezés kettősségére épülve hétköznapi beszédhelyzetekben létrejöhet egyrészt a nemtegezés, a magázódás tréfálkozó, játékos kapcsolattartási formaként való használata; a vicc és az anekdota szövegtípusában pedig egy-egy beszédhelyzetet kívülről szemlélve a tegezés és a nemtegezés közötti választás nyelvi nehézségeinek felmutatása válhat a humor forrásává.

3.1. A nemtegező kapcsolattartás játékos humora

A nyelvi adatok azt mutatják, hogy a tegező viszonylatokban a magázás/nemtegezés képes humoros, vicces nyelvi kapcsolattartási formaként működni, a tegeződésre épülő, bizalmas társas kapcsolat forgatókönyve mellett egy másik, hivatalosabb, távolságtartóbb viszonylat forgatókönyvét idézve meg, az adott helyzetben legtipikusabb, leginkább várható kapcsolattartási forma helyett a másikat alkalmazva. A szkript, azaz a forgatókönyv szervezett információegyüttesként, a beszélő által internalizált kognitív struktúraként értelmezhető (vö. Raskin 1985; Attardo 2001): a nyilvánvalóan közeli, bizalmas, tegeződést feltételező viszony forgatókönyve ellentétbe kerül a nemtegeződő nyelvi formák révén aktiválódó tudáselemekkel. A magázódást mint játékos kapcsolattartási formát, amely az egyik adatközlő szerint mintegy „idézőjelbe teszi a társalgást”, az interjúalanyok 37% említette meg, és arról számoltak be, hogy ez a tréfálkozó kommunikáció legtipikusabban párok, barátok, esetleg szülők és gyermekek között jöhet létre. Ez a használati mód összefüggésben van azzal a nominális megszólítások esetében is érzékelhető szabályszerűséggel, hogy bizalmas viszonylatokban bármilyen, a formálisabb, távolságtartóbb kapcsolatokra jellemző nyelvi forma szerepelhet, sajátos társas jelentéseket, többek között humoros megoldásokat hozva létre.

A vicces, tréfálkozó, a humoros közléseknek kiindulási alapot teremtő kapcsolattartási mód internetes társalgásokban is tetten érhető. A tegeződő alaphelyzetben a játékos, viccelődő magázódás a nemtegező formák hagyományos szerepének az ellentétét is képes kifejezni, ugyanis az érzelmi közeledés jelölésére szolgál. A két magázódnál kezdő

személy jelezheti egymás és a többi beszélgetőpartner számára is, hogy ők más jellegű, szorosabb viszonyban vannak. Ilyen helyzet például, amikor egymást más fórumról, korábbról ismerő partnerek egyike így üdvözlí a másikat:

- (1) Hát maga meg hogy kerül ide, Casanova úr?

Ebben a köszöntésben a magázó forma mellett egy személynévi megszólítás is hozzájárul a második forgatókönyv működéséhez, sztereotípiára épülő kulturális allúzióval élve (vö. Farkas 2013; Takács 2018).

A hangnem is bizalmas kapcsolatot jelez a következő fórumszövegben (2), a nemtegező formák egy korábbi kapcsolattartási szokásrendnek a bizalmas viszonyban is magázó formákkal élő megoldásait idézik meg:

- (2) Ezek után bármennyire is tartanom kellene a haragjától, közölnöm kell önnel, hogy magácska meg egy pirított gesztenyepástétom.

Egyes beszédpartnernek tehát a nemtegező formák révén különülnek el a többi tegeződve társalgótól, és erre a helyzetre bizonyos esetekben metapragmatikai jelzésekkel utalnak is, mint például a következő elköszönő formában:

- (3) Búcsúzik topictársa, magázója: Inter.

A bizalmas helyzet és a magázódó formák inkongruitása, a két forgatókönyv ellentmondása azonban nem mindig humoros formát teremt. A tanári közlésben például a hasonló eltérések lehetnek irónia, gúny forrásai, sőt akár kioktató szerepűek is (Domonkosi 2002). A humor megszületésének a forgatókönyvek ellentétén túl meglátásom szerint az is szükséges feltétele, hogy a szituáció kölcsönösséget biztosítson, azaz a közlés célpontja maga a viszony, a kapcsolat legyen, ne pedig csupán az egyik beszédpartner (vö. Attardo 2001: 24).

3.2. A tegező/nemtegező formák választása mint humorforrás

A tegezés/nemtegezés kettősségének lehetőségei külső nézőpontból ábrázolva viccek, anekdoták, kabaréjelenetek komikus elemévé válhatnak. Karinthy *Tegezés* című írásában a tegező és magázó formák közötti választás elkerülésének stratégiai teremtenek vicces helyzetet.

- (4) KOVÁCS: Hát az izé... a család mit csinál?
 TAKÁCS (szórakozottan): Milyen család?
 KOVÁCS: Hát a... (viccesen) a családunk. A nagyságos asszony – meg a gyerekek...
 TAKÁCS (bután): Ja – hogy az én gyerekeim? (Ránéz.)
 KOVÁCS: A persze, persze... A izé... a gyerekek, persze.
 TAKÁCS (forszírozva): Hja, mármint hogy az én gyerekeim... (magára mutat) – vagy talán...
 KOVÁCS (kínban): Na igen, csak úgy mondtam, hogy a „családunk”, ahogy mondani szokták viccesen, hehehe... (Homlokát dörgölve.) Fű.

TAKÁCS (kacag): Hja, viccesen! Értem! Hehehe.
 KOVÁCS: Hihhihi...
 TAKÁCS: Hehehe... (Kínosan nevetgélnek. Hosszú szünet.)
 KOVÁCS (hirtelen elszánja magát. Menni akar, feláll): No, én nekem menni kell...
 TAKÁCS (feláll, nagyot lélegzik): Nekem is... Hát akkor... (Kezét nyújtja, sürgettően néz rá.) KOVÁCS: Hát... (Várákozva néz rá.) (Szünet.)
 TAKÁCS: Hát megyünk?
 KOVÁCS (bizonytalanul): Hát nem tudom... (Kínban.) Ugyan, ülünk még egy kicsit... (Leül.) TAKÁCS: Nem bánom. (Leül.) (Kínos szünet.)
 TAKÁCS (vadul nézi Kovácsot, aki maga elé mered. Barátságosan.): Pardon... vigyázz... vigyázzunk... egy bogár mászik itten a... (Mutogat Kovács gallérja felé.)
 KOVÁCS: Hol?
 TAKÁCS: A izén, itten... a kabáton.
 KOVÁCS (kihívóan): Melyik kabáton? (Diadalmasan néz rá.)
 TAKÁCS (meghökken): Hát – ezen itten... (viccesen) Nem az enyémen, hehe.
 KOVÁCS (most már dühös): Hát kién? (Mereven néz rá.)
 TAKÁCS (kínosan viccelve): Nem mondom meg.
 KOVÁCS: A... az enyémen... vagy...
 TAKÁCS (gondolkodik): Igen.
 KOVÁCS (rezignáltán lefricskázza a bogarat): Köszönöm. Nagyon kedves, hogy... (epésen) hogy az emberek így figyelmeztetik egymást.

A jelenet felmutatja, hogy a tegező vagy magázó forma megválasztása a beszédpartner megsértésének elkerülését célzó udvariassági probléma. Még a néhány fordulós hétköznapi társalgások sem működhetnek a beszédesemény résztvevőinek nyelvi kijelölése nélkül. A beszédpartner 2. vagy 3. személyű megjelölését elkerülő megoldások lehetőségeit, illetve a próbálkozások sikertelenségét vonultatja fel a szöveg: a teljes jelöletlenség (*a család*), a többes szám első személy bevonódó használata (*családunk*), a geszturálisan is kísért térdeixis (*ezen itten*), az egyes szám első személy tagadása révén kifejezni próbált második személy (*nem az enyémen*), illetve általános alany használata révén (*az emberek*). A Karinthy-szövegben a humor céltáblája maga nyelvi nehézség, bizonytalanság.

A következő vicces történetben is a tegezés és a magázás közötti választás nehézsége mutatkozik meg, a humor elsődleges célpontja a tegező/nemtegező forma többes szám első személyű megkerülése.

- (5) Mozart mindössze tízesztendő volt, amikor diadalmas európai zongorakörútjáról visszatért Salzburgba. Egy salzburgi főúr, aki sokat hallott a gyermek művész német fejedelemségekben, Franciaországban, Angliában, Belgiumban elért sikeréről, nem tudta, hogy szólítsa meg a fiúcskát. Úgy érezte, hogy letegezni már nem lehet, viszont a közhasználatú „kegyed” megszólítás ahogy sem illett az apró emberkéhez. Igyekezett tehát úgy megkerülni a dolgot, ahogy ma is tesszük, ha nem tudjuk biztosan, tegező vagy magázó viszonyban vagyunk-e társalgópartnerünkkel. Többes számot használt, ilyenformán:

– Hallom, hogy voltunk Franciaországban és Angliában; mesélték, hogy fogadtak bennünket az udvarnál; jártunk Antwerpenben, Rotterdamban is...

A kis Wolfgang gyerek álmélkodva nézte a „bácsit”.

– Érdekes – rázta a fejét. – Én egyáltalán nem emlékszem, hogy mi ezeken a helyeken egyetlenegyszer is találkoztunk volna egymással... (Kun 2005: 2/425.)

A többes szám első személy empatisz használatát, azaz azt a helyzetet, amelyben a megnyilatkozó csak áttételesen része a nyelvileg megalkotott *mi*-nek (Laczkó–Tátrai 2015: 514; Kuna 2016: 326), nem ismeri fel a szöveg szereplője, a történet humora a kanonikus értelmezés és az attitűdjelölő értelmezés ellentmondásából adódik.

A tegezés és a nemtegezés lehetősége a (6) viccbe azáltal hoz működésbe két egymástól eltérő forgatókönyvet, hogy reflektálttá teszi azt a helyzetet, hogy a nemtegezés 3. személye lehetőséget ad egy olyan értelmezésnek is, amelyben a 3. személyű deiktikus elemeket egy a beszédhelyzeten kívüli szereplőre vonatkoztatjuk.

(6) A vezérigazgató aggódik egyik fiatal kollégája miatt, aki délben egy időre mindig eltűnik. Elhatározza, hogy utánajár a rejtélyes eltávazásoknak, és magánnyomozót fogad fel a titok felfedezésére. A nyomozó annak rendje-módja szerint követi a megfigyelendő személyt, mikor délben elhagyja az épületet. Másnap a vezérigazgató szobájába siet, hogy beszámoljon a tapasztaltakról:

– Nos, Kovács úr a szokásos módon délben elhagyta az épületet, majd elhajtott a kocsijával a házához. Megebédelt az otthonában, majd szeretkezett a feleségével. Ezután elszívott néhányat a kiváló minőségű cigarettái közül. Végül visszatért a munkába.

– De hiszen ez pompás! Már valami rossztól tartottam...

– Eeee, uram, megengedi, hogy tegezzem?

– Hát... Persze, miért is ne?

– Akkor hadd mondjam el ismét. Kovács úr a szokásos módon délben elhagyta az épületet, majd elhajtott a kocsival a házához. Megebédelt az otthonában, majd szeretkezett a feleségével. Ezután elszívott néhányat a kiváló minőségű cigarettáid közül. Végül visszatért a munkába... (Kun 2005: 2/282.)

A vicc csattanója arra épül, hogy a tegezésre való áttérés teszi egyéltelművé a 3. személyű formák 2. személyre vonatkozó használatát.

4. A direkt vokatívuszi megszólítás mint humorforrás

A közvetlen vokatívuszi megszólítások figyelemfelhívó funkciójukon túl általában előtérbe helyezik a beszédpartnerek közötti kapcsolat minőségét is. A névmási megjelölés mellett a direkt megszólításban tipikus formának számítanak a személynevek (keresztnevek, becézett keresztnevek, becenevek, gúnynevek, vezetékevek), a személynevek társjelölő szerepű főnevekkel való kombinációi, a rokonsági terminusok, az ún. szerepfőnevek (rangra, címre, foglalkozásra utaló megnevezések, általános társjelölők), a becézés és a személyjelezés révén főnevesülő melléknevek (*kedveském, okoska, egyetlenem* stb.), de emellett maga a megszólító pozíció, a sajátos intonációjú tagolatlan mondat formájú megvalósulás számos elemet értékelhet át megszólítássá. Ezek a formák funkciójuk révén meghatározó tényezők a személyközi viszonyok dinamikus alakításának.

Az egyes formákhoz prototipikus társas jelentések kapcsolódnak, ezáltal a különböző megszólítási formák már önmagukban különböző társas helyzeteket képesek evokálni, például a rokonsági terminusok, családi megszólítások képesek működésbe hozni a hétköznapi, családi társalgásokhoz kapcsolódó diskurzussémákat. Ezek a minták a nem prototipikus helyzetben való használat esetén is aktiválódnak, ezáltal a megszólítások alkalmasak egy-egy szituáció átértelmezésének kezdeményezésére. A fennálló társas kapcsolat és a megszólítás által jelölt viszony közötti inkongruencia humoros hatást hozhat létre (vö. Raskin 1985).

A megszólítások használatának szabályszerűségei azonban egyértelműen jelzik, hogy a rutinok, minták, sémák megsértése nem mindig humoros hatást teremt, ugyanis a sértő, bántó, gúnyos, ironikus megszólítások működése szintén két különböző társas viszonyt forgatókönyvének szembesítésére épül. Például az idős személyeknek piacon, orvosi kommunikációban családi terminusok révén való megszólítása (*mama, papa*) kifejezetten sértő, holott szintén a forgatókönyvek oppozíciójára épül. Az adataim közt szereplő meta-pragmatikai reflexiók alapján úgy tűnik, hogy a megszólítások esetén a humoros formaként való értésben kiemelt szerepe van annak a logikai mechanizmusnak, amelynek segítségével a beszédpartnerek a két forgatókönyvet összekapcsolják, illetve a szituáció elrendezésének is (vö. Attardo 2001: 22–29). Amennyiben mindkét fél számára egyértelmű, hogy a nyelvi forma által előhívott séma nem illeszthető a kapcsolathoz, a felek egyenrangúak a kapcsolat nyelvi formálásának tekintetében, illetve felismerhető a játékot kezdeményező szerep, a forgatókönyvek ellentmondása humoros hatást eredményez. Ebből adódhat például, hogy szoros barátok között akár a durva, látszólag bántó tartalmú *hülyegyerek* megszólítás is lehet a tréfás, viccelődő, a tréfálgozást egyértelművé tevő elem.

Összefüggésben ezekkel a tényezőkkel a bizalmasabb viszonylatokban nagyobb valószínűséggel értelmezhető egy-egy megszólítás humoros, játékos elemként. Bizalmas kapcsolatokban tréfálgozva, ironikusan a távolságtartó kapcsolatok megszólításai is használhatók. Baráti kapcsolatban tréfásan bármilyen más viszonylatból átemelt elem állhat megszólításként: *hercegnő, nagyságos asszony, méltóságos úr*.

Egy fiatal, felsőfokú végzettségű adatközlő arról számolt be, hogy a felesége által használt megszólítási módot követve tréfából gyakran ő is *Éva néni*-nek szólítja a saját édesanyját. Az interjúkban szereplő hasonló helyzetekben, például amikor az édesapa az első tanítási gyakorlatáról beszámoló lányát *tanárnő*-nek szólítja, vagy amikor a szerelmesek irodalmi művekre, a népköltészetre utalva csak a viccelődő helyzetekben szólítják egymást *galambom*-nak, *babám*-nak, a megszólítások egy közös játék részeivé válnak, amelynek társas közelítő szerepe, sőt akár közösségteremtő ereje is lehet.

A megszólítások erős forgatókönyvaktiváló szerepét mutatja a (7) példa, amelyben a férj válaszol így a feladatokat osztogató feleségének:

(7) Igenis, nagyságos asszony, ahogy parancsolja!

Az általánosan tegeződő pár dialógusában a *nagyságos asszony* megszólítás egy olyan forgatókönyvet hoz működésbe, amelyben a szerepviszonyok aszimmetriája, az alá-főle rendelt társadalmi szerepek hangsúlyozása érvényesül. A bizalmas házastársi viszony és az inkongruens megszólítási forma ellentmondása (Norrick–Bubel 2009: 39–41) humorosan figyelmezteti a feleséget a viselkedésére.

Régies megszólítási mód az egyik komponense annak a megnyilatkozásnak is (8), amelyet egy közösségi oldalon egy munkahelyről posztolt képhez kommentelt egy ismerős:

(8) Oszt migyen-e a munka, Ténsasszony?

A megszólítás itt a rövid megjegyzés archaikus-népies stílusimitációjába épül, egy, az internetes kommunikációba nyilvánvalóan nem illeszkedő, oda nem illő forgatókönyvet hozva működésbe.

A direkt megszólítások humortermelő lehetőségeiben fontos szerepe van alkalmazásuk rugalmasságának, azaz annak a sajátosságnak, hogy az adott helyzethez adaptálva szinte bármilyen nyelvi elem működhet direkt megszólításként. Ezáltal a megszólítások a társas jelentések széles skálájának kifejezésére alkalmasak, ahogy a (9) metonimikus megszólítása is mutatja:

(9) Fejezd be, diákszínpad!

A (9)-ben a barátnő a korábban diákszínjátszóként tevékenykedő, egy-egy helyzetet túldramatizáló párjához fordul így, látványosan illusztrálva, hogy egy-egy megszólításnak milyen erőteljes sűrítő szerepe lehet. Az intézmény megnevezése egyrészt metonimikusan utal az abban játszó szereplőre, másrészt egyetlen szóba sűrítve a közösen ismert előzményekre.

A megszólítások tehát kiemelt társas szerepük miatt, akár egy-egy szó, kifejezés alkalmazása révén képesek egy társas viszonyt forgatókönyvét működésbe hozni, az adott viszonyba nem illő megszólítás révén humoros hatást keltetni.

5. A megszólítás szerepe a vicc szövegtípusában

A vicc szövegtípusa (általában) szóbeli, rövid, erősen dramatikus szerkesztésű, frappáns történet, a végén csattanóval, amelyre jellemző a párbeszédes jelleg (Géró 2016; Hámosri 2017). A dramatizáltság és a párbeszédesesség következtében a vokatívuszi megszólítások a viccek igen gyakori nyelvi elemének tekinthetők. A vizsgálatom során tanulmányozott viccgűjteményből (Kun 2005) szisztematikusan véletlen mintavétellel 1000 viccet kiválasztva 647 olyan viccet találtam, amelyben szerepelt megszólítás, összesen 1424 vokatívuszi elem. Ez azt jelenti, hogy a megszólítást tartalmazó szövegekben átlagosan 2,2 elem fordult elő, azaz ha egy vicc él a megszólítás eszközével, akkor valószínűsíthetően több ilyen forma is szerepel benne.

5.1. A megszólítás mint szövegtípus-sajátosság

A megszólítások nagy száma arra mutat, hogy a vicc szövegtípusában kiemelt szerepe van a vokatívuszi megszólításoknak. Mivel a vicc szövegtípusa szükségessé teszi, hogy a rövid terjedelem ellenére követhető narratíva épüljön ki, illetve társalgások elevenedjenek meg, meghatározóvá válik benne a könnyen előhívható sémák, forgatókönyvek jelenléte.

A megszólításoknak a vicc szövegtípusában kettős funkciója érvényesülhet: egyrészt alkalmasak arra, hogy egyértelműen és gyorsan, kifejtetlenül kijelöljék a résztvevői sze-

repeket, tehát közrejátszanak a vicc dramatikus jellegében; másrészt a rokonsági terminusoknak, szerepfőneveknek erős sémaelőhívó szerepük van, így akár egyetlen megszólítás egész elvárásrendszert képes mozgósítani, ezáltal sűrítő szerepet játszhatnak a viccek szövegében.

A megszólító elemek akár narráció nélkül képesek a szerepviszonyok jelölésére (Norrick–Bubel 2009: 33–34), hozzájárulva a rövidséghez, tömörséghez. A (10)-ben a megszólítások láthatóvá teszik, hogy egy családi jelenetről, a szülői tapasztalatok átadásáról van szó, így a kérdés–válasz pár önmagában megállhat teljes szöveggént.

(10) – Apuka, mi az az infláció?

– Infláció az, kisfiam, amikor én a jövő havi fizetésemből ebben a hónapban csak a múlt havi árak mellett tudnék megélni. (Kun 2005: 1/39.)

A megszólítások a szerepviszonyokat egyértelműsítő funkció révén igen sokféle viszonyrendszert képesek sűríteni. A *kisfiú* megszólításra felelő *néni* forma kifejtés, magyarázat nélkül mutatja, hogy egymást nem ismerő gyermek és felnőtt párbeszédéről van szó.

(11) – Mit bámulsz úgy rajtam, kisfiú?

– Mondd, néni! Te is a szebbik nemhez tartozol? (Kun 2005: 1/59.)

Emellett azonban – még ha szerepel is értelmező narráció a vicc szövegében – a megszólításoknak, sőt gyakran ismételt használatuknak dramatizáló, élénkítő, a helyzetimitációhoz hozzájáruló szerepük van. Ha a (12)-ből elhagynánk a megszólításokat, a szerepviszonyok felismerhetők lennének ugyan, azonban elveszne a szöveg eleven, élőbeszédszerű jellege:

(12) Pistike felszáll a buszra, és elfoglalja az utolsó szabad ülőhelyet. Öreg anyóka áll mellé, és kedvesen megszólítja:

– Fiatalember, úgy leülnék!

– De hová, mama, hová? (Kun 2005: 1/60.)

Ebben a példában érzékelhető az is, hogy a megszólításoknak műfajjelölő funkciójuk is van, azaz egy-egy szöveget hallva a vicc műfajához kapcsolódó séma azonosításában is részt vehetnek.

A viccek, viccgyűjtemények a megszólítási szokások görbe tükrének tekinthetők, ugyanis a céljuk nem a valós megszólítási rendszer imitálása, hanem a megszólítások révén a szerepek kijelölése és a hozzájuk kapcsolódó forgatókönyvek aktiválása. Ebből adódóan a vizsgált viccgyűjteményben számos régies, már nem használt megszólítás fordul elő, jelezve a vicckincs archiváló szerepét: *kend*, *nagysád*, *nagysága*, *csendőr úr*. Emellett sok ritka, nem tipikus megszólítási forma található a megszólítások szerepazonosító funkciója miatt: *biztos úr*, *szomszéd*, *szomszéd úr*, *néni*, *nénike*, *főnök úr*, *erdész úr*.

Ahogy a (12)-ben is, a viccek a rokonsági formulák családon kívüli használatának gazdag terepét jelentik, nagy számban fordulnak elő családon kívüli helyzetekben a következő megszólítások: *fiam*, *fiacskám*, *mama*, *anyjuk*. Ezek azért is különösen érdekes adatok, mert bár a hétköznapi megfigyelések igazolják az ilyen jellegű megszólítások

használatát, kérdőíves adatgyűjtéssel, direkt módszerekkel nagyon nehéz kimutatni meglétüket (Domonkosi 2002).

A viccekben tehát a megszólítások egyik legfőbb feladata a szerepviszonyok egyértelmű kijelölése. Ezáltal a megszólítás csattanópozícióba kerülhet akkor, ha ezek tisztázása késleltetődik:

(13) A vezérigazgató hivatja az egyik beosztottat, és így szól hozzá:

– Gratulálok, fiatalember. Ön fél évvel ezelőtt egyszerű előadóként kezdte nálunk. Egy hónappal később már osztályvezető lett. Alig telt el további két hónap, már főosztályvezetővé vált. Ezennel pedig kinevezem részlegvezetővé. Mit szól hozzá?

– Igazán kedves tőled, papa.

(Kun 2005: 1/28.)

A (13)-ban csak a csattanóban szereplő megszólításból derül ki ugyanis, hogy a gyors munkahelyi előrelépés narratívájához a családi szerepviszonyok járulnak hozzá. A vokativuszok a vicc sémájának fontos elemét jelentik, hozzájárulva a párbeszédekhez, a tömörséghez.

5.2. A megszólítások reflektáltsága a vicc műfajában

A vizsgált viccgyűjtemény tartalmaz néhány olyan szöveget, amelyekben a megszólítás aktusa tematizálódik, amelyek a megszólítás lehetséges társas funkcióira való reflexiókat, az azokkal kapcsolatos használati módozatokat teszik a humor forrásává:

(14) Az elszegényedett báró az inasához:

– Ha vendégek jönnek, Jeannak fogom szólítani.

– És én hogy szólítsam a nagyságos urat?

– Idióta!

– Igenis.

(Kun 2005: 1/168.)

A (14)-ben a megszólítás aktusa több módon is szerephez jut: egyrészt a *Jean* megszólítás jelzi a viccekben tipikusnak számító névsztereotipizáció működését, másrészt azt a társas összefüggést is, hogy az, hogy hogyan szólítunk meg másokat, és hogyan szólítanak meg minket, az a benyomáskeltés (vö. Nemesi 2011/2016: 91–134) hatásos eszköze is, illetve a humor születéséhez szükséges inkongruenciát az adresszatív beszédaktus (*Idióta!*) válaszként való értelmezése teremti meg. A használt megszólításoknak a benyomáskeltésben játszott szerepére utal a (15) és a (16) szövege is.

(15) Évike egy játék babáért könyörög, de anyja hajthatatlan. Elrángatja kislányát a kirakat elől, és a villamosmegállóba mennek. Ott tovább pityereg a kislány, és amikor látja, hogy nem használ, megszólal:

– Anyu, ha nem veszed meg nekem azt a babát, a villamoson nagyinak foglak szólítani.

(Kun 2005: 1/109)

(16) Pincér 1930-ban, a nagy gazdasági világválság végén:

– Van szerencsém, igazgató úr! Parancsoljon helyet foglalni. Mivel szolgálhatok, igazgató úr?

Törzsvendég:

– Köszönöm, Béla, de már nem kell többé igazgató úrnak szólítania. Elseje óta van állásom. (Kun 2005: 1/151.)

A (15)-ben az életkor, a (16)-ban pedig a társadalmi státusz megszólítások általi kifejezősége járul hozzá a vicc kiépüléséhez. A nem megfelelően megválasztott megszólítások éppen a társas indexikalitás fontossága révén könnyen sértő szerepűvé is válhatnak. A (17) fenyegetést implikáló szövegében a megszólítások általi megbántás lehetősége válik reflektálttá:

(17) A bunkó eltéved a városban, ezért megszólít egy férfit:

– Hé, fater! Hogy jutok innen leghamarabb a kórházba?

– Úgy, hogy még egyszer faternak szólítasz! (Kun 2005: 1/35.)

A megszólítás aktusa a (18)-ban azáltal válik a humor forrásává, hogy a beszédpartner megszólításának tipikus és elvártnak tekinthető forgatókönyve kerül ellentmondásba az önmagunk nyilvános, hangos megszólításának szokatlan forgatókönyvével.

(18) Egy férfi felfigyelt az élelmiszerboltban egy nőre, aki egy három év körüli kislánnyal vásárolt. A süteményespult előtt elhaladva a kislány fánkot kért, de az anyja nemet mondott. A lányka erre elkezdett nyafogni és hisztizni, mire az anyja csendesen csak ennyit mondott:

– Jól van, *Mónika*, már csak a sor fele van hátra, már nem tart sokáig, mindjárt végzünk.

Amikor a pénztárhoz értek, a kislány rágógumit akart, hiába. Újabb hiszti, az anyja erre is csendesen csak ennyit mondott:

– *Mónika*, öt perc múlva túl leszünk a pénztáron, aztán hazamehetsz, és alszol egy jót.

A férfi, aki végignézte az egész bevásárlást, követte őket a parkolóba, és megszólította nőt:

– Ne haragudjon, hölgyem, végig figyeltem önöket, és meg kell mondjam, bámulatos, amilyen türelemmel bánik a kis *Mónikával*.

Mire az anyja:

– *Mónika* én vagyok. A kislányt *Timinek* hívják. (Kun 2005: 1/119.)

A megszólítások speciális funkciója az aposztrofikus (Tátrai 2008: 121), amelyben a beszélő nem a beszédpartnerhez, hanem egy harmadik személyhez intézi szavait. Ennek sajátos esete az isteni hatalomhoz való fordulás. Az ilyen jellegű felkiáltások azonban a megszólítástól elszakadva, pusztán érzelemkifejező szerepűek is lehetnek. A (19) humoros hatása abból fakad, hogy az *Úristen!* felkiáltás megszólításként és a meghökkenést jelző elemként való értelmezése kerül ellentmondásba:

- (19) – Az én nagybátyám pap, és mindenki úgy szólítja, hogy főtisztelendő úr – dicsekszik egy srác a többieknek.
 – Az semmi, mert az én nagybácsikám bíboros, és őt meg eminenciás uramnak szólítják – mondja a másik.
 – Ez mind semmi! Az én bácsikám olyan kövér, hogy ha kimegy az utcára, mindenki azt mondja: Úristen! (Kun 2005: 1/353.)

A viccek sajátos csoportját jelentik tehát azok, amelyekben maga a beszédpartner jelölésének művelete tematizálódik. Ezek a szövegek a megszólítások tipikus társas szerepeire nézve metapragmatikai reflexiókként értelmezhetők. A megszólítások különböző beszédaktusokban szerepelhetnek, és az ezekkel való játék (vö. Nemesi 2016) szintén humoros szerepű.

6. Összegzés

A társas deixis megvalósulásai és azon belül is kiemelten a vokatívuszi megszólítások dinamikus és rugalmas szerepet töltenek be a személyközi viszonyok alakításában. Az egy-egy viszonylathoz kapcsolódó nyelvi szokások, minták, sémák akár egy-egy megszólító elem révén is aktiválhatók. Ha egy adott helyzetben az elvárások által és a nyelvi megvalósulás által működésbe hozott forgatókönyvek ellentmondásba kerülnek, a megszólítások humor forrásává is válhatnak. A tréfás, viccelődő megszólítások általában a bizalmas kapcsolatokra jellemzőek, a társas közelítés tipikus eszközei. A humoros műfajok közül a viccben azért van kiemelt szerepe a megszólításoknak, mert hozzájárulnak a dramatizáltsághoz, másrészt alkalmasak a társas viszonyminőségekre vonatkozó sematikus tudás közvetlen aktiválására.

Források

Kun Ákos 2005: *Viccek, humoreszkek, anekdoták I–II*.
<http://mek.oszk.hu/03500/03556/pdf> [2018. 01. 24.]

Irodalom

- Attardo, Salvatore 1994: *Linguistic Theories of Humour*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
 Attardo, Salvatore 2001: *Humorous Texts: A Semantic and Pragmatic Analysis*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
 Domonkosi Ágnes 2002: *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. Debrecen: A DE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 79. szám. Debrecen.
 Domonkosi, Ágnes 2016: Perspective and Attitudinal Deixis in Hungarian. *Jezyk, Komunikacja, Informacja / Language, Communication, Information*, 11. 86–98.
 Domonkosi Ágnes – Kuna Ágnes 2015: A tetszikelés szociokulturális értéke. A tetszikelő kapcsolattartás szerepe az orvos-beteg kommunikációban. *Magyar Nyelvőr*, 139/1. 39–63.
 Farkas Tamás 2013: A nevek humora. In: Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna (szerk.): *Sokszínű humor. A III. Magyar Interdiszciplináris Humorkonferencia előadásai*. Budapest: Tinta Könyvkiadó – ELTE BTK – Magyar Szemiotikai Társaság. 131–139.

- Géró Györgyi 2016: *A magyar vicc és határvidéke*. In: Boda-Ujlaky Judit – Barta Zsuzsanna – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *A humor nagytón keresztül*. Budapest: Tinta Könyvkiadó – Selye János Egyetem – ELTE BTK. 23–32.
- Hámori Ágnes 2017: Diskurzusműfaj, séma és forgatókönyv: A „vicc” műfaj sémájának jellemzői és kiépülési dinamikája a társas interakciókban. *Magyar Nyelv*, 113/3. 311–329.
- Kuna Ágnes 2016: Személydeixis és önreprezentáció az orvos-beteg találkozón. *Magyar Nyelvőr*, 140/3. 316–332.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2015: „Évek óta mást se csinálunk”. A többes szám első személyű deiktikus elemek működésének vizsgálatához. In: Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK. 501–514.
- Leech, Geoffrey 1999: The distribution and function of vocatives in American and British English conversation. In: Hasselgård, Hilde – Signe Oksefjell (eds.): *Out of Corpora: Studies in Humour of Stig Johansson*. Amsterdam: Rodopi. 107–118.
- Levinson, Stephen 1983: *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press
- Norrick, Neal R. – Claudia Babel 2009: Direct Address as a Resource for Humour. In: Norrick, Neal R. – Delia Chiaró (eds.): *Humour in Interaction*. Amsterdam: Benjamins. 29–47.
- Nemesi Attila László 2011/2016: *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció. Hét tanulmány*. Budapest: Loisir Könyvkiadó.
- Nemesi Attila László 2016: Beszédaktusviccek. In: Boda-Ujlaky Judit – Barta Zsuzsanna – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *A humor nagytón keresztül*. Budapest: Tinta Könyvkiadó – Selye János Egyetem – ELTE BTK. 148–162.
- Raskin, Victor 1985: *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht: D. Reidel.
- Takács Judit 2018: A kategóriaalkotás és sztereotipizáció vizsgálata viccek keresztnévanyaga alapján. In: Nemesi Attila László – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna – Barta Péter (szerk.): *Humorstílusok és -stratégiák*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 376–388.
- Tátrai Szilárd 2008: Aposztrofé. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 121–124.
- Tátrai Szilárd 2011: *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tisljár Roland 2011: *A humor szerepe és szerveződése a társas kapcsolatokban. Evolúciós modellek tesztelése*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Pszichológia Doktori Iskola, Evolúciós és Kognitív Pszichológiai Program.
<http://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15278/tisljar-roland-phd-2011.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [2017. 11. 20.]